

Момир Милојевић*

ПРОФЕСОР И ДЕКАН МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ

I. ПОБУДЕ

Покретање библиотеке „Трагови“, на једном скупу је образложено потребом да се објаве записи, скице и прилози за „мисаоне портрете“ знаменитих професора Правног факултета у Београду, с уверењем да ће то представљати драгоцену грађу за потпунију историју Правног факултета, која се не може замислити без истраживања о његовим наставницима.¹ Делећи у потпуности то мишљење, изражено у надахнутом тексту написаном у време док су на нашу земљу падале бомбе из авиона савезничких држава, сматрао сам да том позиву треба да одговорим прилагањем успутних запажања о појединим наставницима и деканима из доба које је било истовремено и велико и тешко.

Чиним то као припадник најстарије генерације наставника који се још налазе на Факултету, генерације чије памћење, када су у питању декани, допире само до завршетка Другог светског рата. Тој генерацији су предавали и неки професори који су пре рата били млади за декане а данас би, да су живи, имали више од сто година. Како време протиче, списак непознатих декана с мермерне плоче испред сале за седнице на Правном факултету у Београду биће све дужи онима који поред ње буду пролазили. И ја сам могао да сретнем само оне са друге половине тог списка од четрдесетак имена, чак ни све послератне декане.² Међу деканима које сам имао прилике да сретнем најстарији је био Михаило Константиновић.

* Др Момир Милојевић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду.

1 Ј. Тркуља, Зашто Библиотека „Трагови“?, Ђорђу Тасићу у спомен, Београд 1999, стр. 8.

2 Не знам колико има живих који су познавали професора Миодрага Аћимића.

II. ВАЗДА ПРВИ

Можда је случајност или воља неке више, невидљиве силе да име Михаила Константиновића буде везано за неке моје почетке или за оно што се догодило први пут. Када сам се као свршени гимназијалац уписао на Правни факултет у Београду, декан је био професор Михаило Константиновић. То нисам одмах знао, али сам убрзо сазнао. Као бруцош, похвалио сам се стрицу да сам почео да похађам предавања, и прво што ме је питао било је да ли ми шта предаје Константиновић. Неколико година касније, када сам се пријавио на конкурс за сараднике на Факултету, декан је опет био професор Константиновић. Кад год сам ја нешто почињао, он је завршавао.

За име професора Михаила Константиновића везани су још неки догађаји. За време док је он био декан (а ја студент прве године), појавили су се *Анали Правног факултета у Београду*. Забележено је да је иницијативу наставника и асистената за покретање часописа водио професор Константиновић.³ Било је нормално да он буде изабран за првог главног и одговорног уредника. Када је на Правном факултету у Београду организовано прво студентско такмичење у говорништву (тада универзитетско), председник петочланог жирија био је професор Михаило Константиновић. Када је у препуној „петици“ одржана (прва) јавна расправа о уставним променама (које су уследиле 1963), „округлом“ (правоугаоном) столу, за којим су поред наставника Правног факултета седели и један високи партијски функционер и један студент, председавао је професор Михаило Константиновић упозоравајући да се младо вино не сме сипати у старе мешине јер могу да прсну.

Када су, по новом закону, и сарадници постали чланови тадашњег Наставничког већа, видели смо да је, на уредно вођеном списку који и данас служи за регистровање присутних и ретко за гласање прозивком, само обрнутим редом, први је био професор Михаило Константиновић. Ако је место (ранг) стицано доласком на Факултет и протеклом времена, онда је углед међу колегама зависио искључиво од личних особина које су испољаване. И у том погледу је професор Михаило Константиновић био неоспорно први међу својим колегама. Његова је реч с пажњом слушана а његово мишљење уважавано без обзира да ли је био декан или не. Имао сам прилику да се у то и лично уверим. Када су студенти, пре него што су добили право да буду представљени у Савету Факултета, тражили неке промене, усвојен је предлог за који је речено да ће га подржати Константиновић. Он је уживао велики углед не само

³ *Анали Правног факултета у Београду*, 1–2 1982, стр. 3.

међу колегама наставницима већ и међу студентима, можда највише због хуманизма који је испољавао.

III. ХУМАНИСТА

Иако је био декан више пута (1947–1948, 1951–1953, 1959–1960) у време када се много митинговало, професор Константиновић је ретко присуствовао зборовима а још ређе говорио. Чинио је то само када је осећао потребу да нешто објасни, поготово ако је неке примедбе схватио као прећутне оптужбе. Сећам се једног збора у препуној „петици“ на коме је, поред осталог, за тешке услове студирања оптужена уписна политика, а посредно декан због широкогрудости. Декан Константиновић је мирно слушао све примедбе и на крају узео реч. Усплахиеним студентима је дао уверавање да нису уписивани они који нису испуњавали услове у погледу претходне школске спреме, осим једног изузетка. Као декан дозволио је да се упише једна девојка, непокретна, која једини смисао живота види у студирању права. Своје излагање, које је оставило дубок утисак на све присутне (па и на мене, студента прве године), завршио је речима: „Ако било ко сматра да сам погрешно, спреман сам да сносим све последице.“

Приврженост правима човека професор Михаило Константиновић је испољавао и у својим предавањима и на семинарима. Никада нећу заборавити како је реаговао на једно решење за које сам се залагао поводом постављеног задатка. Без много размишљања залагао сам се за оно што ми је изгледало једино логично. Професор Константиновић је рекао да би нормално тако требало да буде по природи ствари, али да право пружа више могућности да би титулар права могао да бира. У време једноумља он је био против једнообразних решења јер је само право на избор подразумевало некакав плурализам и одговарало слободи савести, мишљења и научног рада.

У складу с тим схватањем професор Константиновић није волео да студенти обављање својих послова поверавају другоме. И то сам лично искусио када ме је једна колегиница, која је претходно пала на испиту код професора Константиновића, замолила да покушам да јој одложим испит. Сачекао сам да професор заврши са испитима и када је устао, пришао сам му и замолио га да испит одложи. На моје велико изненађење одговорио ми је да није уобичајно да испите одлаже преко пуномоћника и поручио да колегиница лично дође. Не знам како сам сишао са степеница и шта је после било. Знам само да је та студенткиња на поновљеном испиту добила деветку. Више од свега остало је залагање да свако користи своја права непосредно а не преко неких заштитника. Требало је

да прође доста година да сазнамо да је професор Константиновић био поборник права на сопствено порекло.

Свој став о слободи научног рада професор Михаило Константиновић је храбро заступао и када су биле у питању његове колеге Милан Владисављевић и Ђорђе Мирковић, у време када то није било лако. И том приликом се залагао за поштовање права, противећи се његовом искривљавању путем тумачења.

IV. ПРОФЕСОР

За студенте је Михаило Константиновић ипак, пре свега, био професор. Многи од њих нису знали за друштвену активност професора Константиновића, а она је била нарочито интензивна у време велике политичке и државне кризе у Југославији која се, не случајно, поклапа с трајањем Другог светског рата (1939–1945). Многе то није интересовало, поготово послератне генерације. Студенти не могу да оцењују ни научну вредност дела својих наставника јер, по дефиницији, најлошији асистент зна више од најбољег студента. Међутим, студенти и те како знају ко им како предаје, кога разумеју а кога не. Тај њихов суд је непогрешив.

Без претеривања се може рећи да је професор Михаило Константиновић био међу најомиљенијим предавачима. Говорио је једноставно као да је следио мисао Николаја Велимировића да одело каже каква је реч. Професор Константиновић је најчешће носио одела светле грао боје, једноставног кроја и дезена и зато елегантна. Био је енглески центлмен с француским образовањем. У једноставности је открио лепоту и умео да ужива у њој. Лепоту једноставности је највише налазио у природи. Професор Радојковић ми је причао да су Константиновић, Божа Марковић и он више пута ишли на излете с ранчевима на леђима. Када наиђу на неки пропланак, сели би и уживали у лепоти природе. Није ли и у томе једна од тајни њихове дуговечности? Нама студентима је, једном приликом, професор Константиновић рекао да је путовао свим превозним средствима (железницом, аутомобилом, бродом, авионом), али да му је била најпријатнија возња чезом и објашњавао нам како изгледа.

Таква је била и реч његова – једноставна, свакоме разумљива, добро одмерена и пуна садржине. Онај ко је слушао и бележио предавања могао је такорећи без веће припреме да иде на испит. За разлику од својих колега трудио се да за сваки стручни појам објашњење тражи у Вуковом *Рјечнику*, да би проверио да ли је позната у народу или су је, како је Вук записао, „књижевници измислили“. Брига за језик је ишла дотле да је избегавао синониме,

трудећи се да свакој речи да одређено значење. Да би нам указао на значај речи у правничком језику, послужио се примером једног нашег студента у Француској после Првог светског рата. Када га је професор на испиту питао шта је тачна вага (*balance exacte*), студент је само рукама показао да постоји равнотежа обе стране. Професору је то било довољно да схвати да је студент разумео питање али да због незнања језика не може све да каже. На то је професор Константиновић додао: „Наше комшије дунђери могу малтером и мистријом да покажу своје мајсторство а ми правници имамо само језик.“ Професор Константиновић се служио и латинским изрекама када је било неопходно, али никада превише. Неким студентима се употреба латинских изрека толико свидела да су чак покушали да га опонашају на испиту, вероватно очекујући високу оцену, што је понекад доводило и до помало комичних сцена.

Једна наша симпатична колегиница, која је редовно похађала предавања, очекујући десетку почела је да сипа као „из рукава“ не само поједине латинске изразе већ и читаве реченице. Професор Константиновић је стрпљиво слушао, а када је, на часовнику испред себе, видео да је прекорачила време уобичајено за одговор морао је да је прекине опаском: „Стари Латини су говорили: *Quantum latinum, tantum vinum*“ (Колико латинског, толико вина). Судећи по вашем знању латинског, уверен сам да бисте у Риму пили само чисту воду.“ Колегиница је устала сва румена у лицу, а руменило се задржало и када је касније у индексу видела седмицу.

Борбу за чистоту језика и правилно изражавање професор Константиновић се трудио да негује и у Семинару за грађанско право и на одбранама докторских дисертација, не либећи се да пред бројним слушаоцима, међу којима нису били само студенти, укаже на језичке грешке. Тако је једном докторанду скренуо пажњу да реченица не може да почне свезом „дакле“; другом је рекао да добар језик допушта највише четири генитива у једној реченици, „а у вашој реченици~~ж~~(коју је прочитао) „има их чак седам! Али и славном Хомеру се дешавало да понекад задрема па му неки стих не испадне како ваља.“ Оне што су се нејаки прихватили тешког посла „тешио“ је причом о мраву који је кренуо на свадбу царевом сину. Није важно да ли ће моћи да стигне на време, важно је да се налази на царском путу.

Професор Константиновић није волео алкавост или површност у раду. Захтевао је да се све ради како правила налажу. Ако се наводе туђи подаци или туђе мисли, тражио је да се извор прецизно наведе. Једном докторанду је замерио што у фусноти није навео и страницу књиге па је „морао да прочита скоро целу књигу јер је наведено место при крају“. По својој прецизности у изражавању професор Константиновић је био познат већ између два светска

рата. Његов нешто старији колега Ђорђе Тасић је једном приликом забележио: „Теза г. Живадиновића заслужује пажњу по својој прецизности и елеганцији са којима је писана. Г. Ж. улази у онај број правника, којих има један мали број код нас (на пр. г. С. Јовановић, М. Константиновић и други), који нам откривају да прво има, поред садржине, не само још своју технику већ и своју естетику.“⁴ Није била мала част упоредити некога са Слободаном Јовановићем у откривању лепоте права.

Своје схватање о говору и говорењу професор Константиновић је можда најпотпуније изнео у кратком обраћању публици која није била задовољна одлукама жирија на такмичењу у говорништву. Објашњавајући зашто прва награда није додељена према очекивању препуне „петице“, професор Константиновић је истакао да беседништво није ни глума ни рецитација већ вештина да се други убеди у оно о чему је реч а не само да се пријатно осећају док слушају. Разуме се да друга награда није сметала добитнику да постане књижевни критичар и уредник часописа.

А тек испити! Била је милина полагати код професора Константиновића. За разлику од других испитивача, он није прозивао. Само би пред почетак испита рекао: „Изволите.“ Студенти су се дискретно прикрадали да би заузели место пред њим, редом који им је одговарао, некад се помало гурајући. Није било испитних питања на цедулама, а професор је постављао само крупна питања, остављајући ситнија за детаљнији разговор. Као ретко ко умео је да студенте наведе да кажу шта стварно знају, ценио је њихово разумевање а не сасвим тачно изражавање. Умео је да уочи када студент погрешно означава оно што иначе добро зна и да га изведе на „прави пут“. Такве омашке у изражавању нису представљале „отежавајућу околност“ при оцењивању. Важан је био утисак који су одговори студента остављали. Сигуран у исправност критеријума и сваку одлуку о оцени, професор Константиновић није волео да чује никакве коментаре, понајмање да о томе разговара. Зато је индексе из кабинета износио неки асистент, професоров блиски сарадник.

Није чудно што је професор Константиновић био омиљен код студената. О томе сведочи не само број слушалаца на предавањима већ и број студената на фотографијама после последњег часа у школској години, на степеницама испред главног улаза на Факултет. Свака их генерација брижљиво чува, па и моја. Никада нећемо заборавити његово упозорење на последњем часу у школској години. Рекао нам је да после дипломирања не треба да се

⁴ Ђ. Тасић, Поводом књиге *Право располања и својине*, г. д-ра Стевана Д. Живадиновића, *Архив за правне и друштвене науке*, 1940, књ. XLI (LVIII), бр. 6, стр. 496.

уобразимо као да све знамо и додао: „Вама тек предстоји капање над текстовима. Наша национална несрећа је што смо бистри или што верујемо да смо бистри и да можемо да радимо мање од других уместо да ту ’бистрину’ користимо да бисмо истим радом постигли више од других.“

V. ДЕКАН И ДОМАЋИН

Професор Михаило Константиновић је био уредан у свему. Чистачица на другом спрату ми је причала да је његов кабинет најчистији, не зато што није био пушач или што његови посетиоци нису пушили. Његов радни сто је био најбоље уређен, сваки папир је био на свом месту. Зато му је много сметало што су студенти бацали хартије где год су стигли иако су за то биле постављене корпе у свим просторијама и ходницима. Једном је, после часа у „четворци“, идући ка свом кабинету у ходнику дохватио изгужвану хартију, журним кораком стигао студенткињу која ју је немарно бацила и обратио јој се: „Колегинице, испала вам је хартија“, на шта је она, не размишљајући, одговорила: „Не, бацила сам је.“ – „Утолико горе!“

Тек тада сам се сетио реда и тишине који су владали пред канцеларијама декана и секретара када сам дошао да се пријавим за упис на Факултет. Пријаве су се предавале у канцеларији секретара, у истој просторији где и данас. Код самих врата је био сто за којим је седео елегантно одевен господин с таласастом косом. Пажљиво је прегледао документа и издавао потврде о њиховом пријему, а онима који су допутовали из унутрашњости оверавао је објаве за повлашћену возњу лепим округлим печатом какав до тада нисам видео и потписивао их ситним и читким рукописом: „Ж. Цанић“.⁵ Нема сумње да је тај амбијент створио или одржавао декан Михаило Константиновић. Нисам се изненадио када сам много касније сазнао да је, пре Другог светског рата, по доласку из Суботице, професор Константиновић био управник Библиотеке, (заменивши на том положају просефора Рељу Поповића) где се та свечана тишина најдуже одржала.

Човек који као професор Константиновић пази на сваку ситницу, морао је да полаже много на тачност. Као што је он на време долазио на предавања, испите и седнице, очекивао је то и од других. Једном наставнику је рекао: „Колега... све више ме подсећате на... Почели сте да закашњавате.“ Једном асистенту, који

⁵ Још док сам био студент Жарко Цанић је напустио Факултет и одао се адвокатури, а у Деканату факултета је до пензионисања остала његова супруга Гордана.

је на седницу комисије стигао последњи али ипак на време, рекао је гледајући часовник пред собом: „Колега, умало да Вас чекамо.“

Као декан, Михаило Константиновић је био добар домаћин многим, поглавито страним гостима било да су долазили у посету Факултету било да су другим поводом били у Београду па осећали потребу да посете Факултет. Домаћински их је дочекивао и, по обичају у академској средини, организовао предавања. Та предавања су била одлично посећена јер се декан старао да о њима буду благовремено обавештени не само наставници већ и сарадници, студенти и све службе на Факултету. Није се могло замислити да о томе сазнају из новина. Страних гостију је највише било за време његовог последњег деканског мандата јер се тада Југославија више отворила за међународну сарадњу. У трајном сећању остаће ми предавања која су одржали Морис Диверже (*Maurice Duverger*), професор Правног факултета у Паризу, и Петрос Валиндас (*Petros Vallindas*), професор Правног факултета у Солуну, у то време и декан. У духу тог времена (19. октобра 1959), познати интернационалиста је за тему предавања одабрао: „Међународно приватно право као средство регулисања коегзистенције различитих правних поредака“.⁶ У препуном Амфитеатру IV предавача је слушаоцима представио декан М. Константиновић који је, између осталог, изразио своје велико задовољство што може да представи колегу декана Правног факултета у Солуну „*car Salonique est pour les Yougoslaves, notamment pour les Serbes, un symbole de gloire et de triomphe*“. Шта би друго могао да каже и да осећа један учесник Првог светског рата?

VI. ЈАВНИ РАДНИК

Стручни, научни, јавни и уопште друштвени рад професора Михаила Константиновића није нас занимао иако смо о томе нешто знали. Највише то да је био министар и да је поднео оставку, што му је бележено као добар поступак јер су влада и њена политика рђаво оцењивани. У време када сам ја студирао није било препоручљиво помињање имена када није било никакве кривице. Старији и опрезнији су сматрали да је боље да се она прећуте кад год је то могуће. Млади нису мислили тако. И данас као да видим нерасположење (или осећање неугодности) на лицу професора Радојковића кад год мој колега Владан Василијевић, у раду о 27.

⁶ Друго предавање, под насловом: „Међународни живот и међународно-правна наука“ Валиндас је одржао у Институту за упоредно право 29. октобра 1959. Предавање је објављено у *Југословенској ревији за међународно право*, 1959, бр. 3, стр. 321–333. Умро је напрасно у Солуну 10. фебруара 1960.

марту 1941. у Студентској стручној групи за међународно право и дипломатску историју, помене и Михаила Константиновића (наравно заједно са Срђаном Будисављевићем и Бранком Чубриловићем) иако није морао прихватити Плехановљево мишљење о улози личности у историји.

На нашу срећу време се ипак мењало, ма колико споро било. Сам професор Константиновић је добро осећао када може нешто да каже езоповским језиком. Када је у току предавања истицао важност објављивања разних огласа у службеним гласилима (а не у дневним листовима како многи чине), рекао је да људи читају разне новине, он, на пример, *Полиџику* чита понекад, *Борбу* никад. На јавној одбрани докторске дисертације, једном докторанду је рекао да је „открио“ да прељуба у социјализму и капитализму није исто. У ужем кругу је био много опуштенији. Имао сам срећу да присуствујем разговору Константиновића с професорима Радојковићем, Марковићем и С. Аврамов, када је причао о времену и личностима пред Други светски рат, укључујући кнеза Павла и Мачека.

То време и делатност Михаила Константиновића тек ће бити испитани, а томе ће несумњиво знатно помоћи књига *Полиџика сѿоразума*, за чије ће објављивање истраживачи и други корисници бити неизмерно захвални професоровом сину г. Радомиру Константиновићу. Нема сумње да ће бити испитано и деловање професора Константиновића на Правном факултету у Суботици и у Југословенском удружењу за међународно право чији је био један од оснивача (1928) и обновитеља (1953). Сигурно је да није био случајно предложен (1949) за судију Међународног суда правде. Познавање праксе Сталног суда међународне правде показивао је и на предавањима, посебно када је реч о неким општим проблемима права. Тако је, на пример, говорећи о значају и дејству клаузуле *rebus sic stantibus* у међународном јавном праву и грађанском праву, навео пример белгијско-бугарског спора око интереса електричног друштва у Софији.

Ма колико могло чудно да звучи, морамо рећи да је добро што професор Константиновић није изабран за судију Међународног суда правде.⁷ Да је изабран, девет генерација (колико траје мандат судија), међу којима и моја, не би имало могућност да сретне професора Михаила Константиновића. Да је, којим случајем, сматрао да отаџбини може више да помогне остајући ван ње двадесет генерација га не би никада упознало. Сувишно је рећи колико бисмо били духовно сиромашнији да смо били принуђени

7 За судију је поново изабран Милован Зоричић.

да о професору Константиновићу говоримо само као о споменику, као што то чинимо када поменемо Слободана Јовановића.

VII. УСПРАВАН ДО КРАЈА

Вративши се у своју земљу, професор Михаило Константиновић се вратио студентима које никада није напуштао. Иако правничко образовање пре упућује на практично деловање у управи или правосудју, Михаило Константиновић се определио за образовање правника и томе је посветио највише времена. Нема сумње да је добро проценио да на том пољу његов допринос може бити највећи и да ће истовремено ту бити најбоље поштеђен од разних ризика неугодности којима могу бити изложени они који се баве политиком. У једном разговору професор Радојковић ми је рекао да је, с још неким колегама, био у посети код Константиновића који им је том приликом изјавио да жели да до краја остане усправан. И сам професор Радојковић је осетио да томе нема шта да дода.

Био сам у Наставном одсеку када је професор Јелена Даниловић излазећи рекла: „Умро је Константиновић“. У том тренутку ми је кроз главу пролетело поређење с описом првог јутарњег часа када је 1914. матурантима Друге мушке гимназије у Београду професор Јеремија Живановић рекао: „Децо, умро је Скерлић.“ Поређење је само у сличности саопштавања вести јер Константиновић није био ни политичар, ни народни посланик, ни британски критичар. Није имао на нишану ни Диса ни Бору Станковића, а ни, што је најважније, кратак живот. Он је деловао благом и мудрој речи која је протеком времена добијала своју пуноћу и уверљивост стално се обогаћујући искуством.

Нажалост, и после толико грешака због незнања, и данас многи не схватају шта значи искуство у сваком па и педагошком раду. Сувише се лако подлеже вестима о епохалним проналасцима двадесетпетогодишњака (у природним и техничким наукама) и лансира јевтина идеја о „подмлађивању“ као да је реч о спортској репрезентацији (па и ту не иде све како треба). Да је онај јадник из Јагодине једном чуо професора Константиновића, сигурно не би написао да треба разјурити све старе професоре и дати прилику млађима. Тако може да резонује само онај ко никада није сазнао да су и четири осине београдске дахије имале старца Фочу од стотине љета, нити схватио да су времену у коме живимо потребнији мудри савети игумана Стефана него ратоборност Вука Мандушића. О томе морају да воде рачуна и наши законодавци и да из наших закона уклоне окоштале норме које производе пензионере. Професор Константиновић се никада није жалио на свој положај,

стоички подносећи све несреће које су га задесиле. Како је приметио професор Лукић, природном закону човек се може одупрети само својим делом које траје.⁸ Нама, њиховим следбеницима и поштоваоцима не преостаје ништа друго него да се трудимо да останемо усправни као што је био наш незаборавни професор и декан Михаило Константиновић.

⁸ *Анали Правног факултета у Београду*, 1–2, 1982, стр. 7.